

Hemma i världen

Amartya Sen

Översättning: Lisa Sjösten

fri tanke

Innehåll

Författarens tack	9
En kommentar om stavningen av ord på sanskrit	11
Förord	13
 DEL I	 17
1. Dhaka och Mandalay	19
2. Bengalens floder	37
3. Skola utan väggar	54
4. I far- och morföräldrars sällskap	78
5. En värld av argument och diskussioner	103
6. Närvaron av det förflutna	119
 DEL 2	 139
7. Den sista svälten	141
8. Bengalen och idén om Bangladesh	151
9. Motstånd och splittring	169
10. Storbritannien och Indien	188
 DEL 3	 207
11. Det urbana Calcutta	209
22. College Street	228
13. Hur man ska tolka Marx	246
14. En tidig kamp	264
15. Mot England	282

DEL 4	299
16. Trinitys portar	301
17. Vänner och umgängeskretsar	311
18. Vilken nationalekonomi?	332
19. Var finns Europa?	347
20. Samtal och politik	361
21. Mellan Cambridge och Calcutta	382
22. Dobb, Sraffa och Robertson.....	400
23. Amerikanska möten.....	417
24. Cambridge i ett nytt ljus	430
 DEL 5	 447
25. Samarbete och konsten att övertyga	449
26. När och fjärran	460
 Noter	 476
Personregister	493

Förord

ETT AV MINA tidigaste minnen är att jag vaknar av det höga tjetet från ångvisslan på en båt. Jag var nästan tre år gammal. Ljudet fick mig att sätta mig oroligt upp, men mina föräldrar lugnade mig med att säga att allt var bra och att vi seglade från Calcutta till Rangoon över Bengaliska viken. Min far, som undervisade i kemi vid universitetet i Dhaka i dagens Bangladesh, skulle just inleda en treårig tjänst som gästprofessor i Mandalay. När ångvisslan väckte mig hade vår båt just avverkat den 160 kilometer långa resan från Calcutta till havet längs floden Ganges (på den tiden hade Calcutta fortfarande en hamn som tog emot större fartyg). Min far förklarade för mig att vi nu skulle befinna oss på öppet hav ända tills vi var framme i Rangoon några dagar senare. Jag visste naturligtvis ingenting om hur det var att resa över havet, och inte heller om de olika sätt på vilka människor tar sig från en plats till en annan. Men jag anade att jag stod inför ett äventyr, och fick en känsla av att någonting spännande och viktigt höll på att hända mig som aldrig tidigare hänt. Bengaliska vikens djupblå vatten såg ut som att det hade frammanats ur Aladdins lampa.

Nästan alla mina tidigaste minnen är från Burma, där vi bodde i drygt tre år. En del av det jag minns var utan tvekan verkligt, som det vackra palatset i Mandalay som omgavs av en förtjusande vallgrav, den fantastiska utsikten från Irrawaddyflodens stränder och de karaktäristiska pagoderna som syntes var vi än befann oss. Men mina minnen av Mandalays elegans överensstämmer kanske inte riktigt med vissa andras beskrivningar av en mycket dammig stad, och jag misstänker att den slående skönheten hos vårt typiskt burmesiska hus överdrevs

en smula av den stora kärlek jag hyste för det. Faktum är att jag inte hade kunnat vara lyckligare.

Redan från späd ålder befann jag mig på resande fot. Efter min barndom i Burma återvände jag till Dhaka, men flyttade därifrån ganska snart för att bo och studera i Santiniketan där den visionära poeten Rabindranath Tagore hade grundat sin experimentella skola. Han spelade en viktig roll för mig och min familj. Titeln på dessa memoarer har inspirerats av hans bok *Hemmet och världen*, och är ett uttryck för hans stora betydelse.

Efter tio spännande år på Tagores skola i Santiniketan åkte jag till Calcutta för att påbörja min collegeutbildning. Jag hade flera förträffliga lärare och underbara klasskamrater där, och som komplement till studierna fanns ett café i närheten av college där det ofta uppstod livliga diskussioner och debatter. Därifrån begav jag mig till Cambridge i England, en resa som inleddes med ännu en spännande båtfärd, den här gången från Bombay till London. Både Cambridge och Trinity College, där jag studerade, drog mig in i sin långa, storartade historia.

Sedan kom året då jag undervisade vid MIT i Cambridge i den amerikanska delstaten Massachusetts, samt vid Stanford i Kalifornien. Jag gjorde kortare försök att rota mig på olika platser innan jag återvände till Indien (via Lahore och Karachi i Pakistan) för att undervisa på universitetet i Delhi, där man erbjöd kurser i nationalekonomi, filosofi, spelteori, matematisk logik och – det relativt nya ämnet – social beslutsteori. Minnesbilderna av mina första trettio år i livet slutar med den glada tiden som hängiven ung lärare, med en föraning om ett nytt – och mer moget – skede av mitt liv.

När jag hade börjat finna mig till rätta i Delhi fick jag tid att reflektera lite över mina tidigare år, som hade präglats av en mängd olika upplevelser. Jag kom fram till att det fanns två helt olika sätt att tänka på världens civilisationer. Det ena är ett »fragmentariskt« perspektiv där mångfalden av särdrag ses som ett uttryck för de tydliga skiljelinjerna mellan olika civilisationer. Det här synsättet, förstärkt av uppfattningen att de olika fragmenten befinner sig i konflikt med varandra, har på senare tid blivit mycket populärt, vilket varslar om en varaktig »civilisationernas kamp«.

Det andra synsättet är »inkluderande« och fokuserar på att identifiera olika uttryck för vad som i slutändan är en och samma civilisation – som vi kanske ska kalla en världscivilisation – som ger upphov till olika sorters blommor sprungna ur en besläktad väv av rötter och grenar. Den här boken är förvisso inte en studie av civilisationens natur, men som läsaren kommer att märka genomsyras den av en inkluderande snarare än en fragmenterad syn på världen och vad den har att erbjuda.

Från medeltidens korståg till det senaste århundradets nazistiska invasioner, från konflikter mellan olika folkgrupper till spänningar mellan religiösa politiska rörelser, har motstridiga övertygelser ställts mot varandra, men det har samtidigt funnits krafter som vill verka för enighet och motarbeta konflikterna. Om vi tittar noga kan vi se hur en mer förstående inställning kan sprida sig från en grupp till en annan och från ett land till nästa. När vi rör oss i världen kan vi inte undgå alla de tecken som pekar mot större och mer integrerade berättelser. Vår förmåga att lära oss av varandra får aldrig underskattas.

Att befinna sig i sällskap med andra tänkande människor kan vara en oerhört konstruktiv upplevelse. I slutet av 900-talet och början av 1000-talet skrev den iranska matematikern al-Biruni, som tillbringade många år i Indien, i verket *Tarikh al-Hind* att vi genom att lära oss mer om varandra bidrar till både kunskap och fred. Han ger en underbar redogörelse för matematik, astronomi, sociologi, filosofi och medicin i Indien för tusen år sedan, och visar också hur det mänskliga vetandet ökar genom vänskap. Al-Birunis kärlek till indier bidrog till hans intresse för och kunskap om indisk matematik och naturvetenskap. Men denna kärlek hindrade honom emellertid inte från att retas lite med dem. Den indiska matematiken är utmärkt säger al-Biruni, men den sällsyntaste gåvan hos Indiens intellektuella är av ett helt annat slag: förmågan att på ett mycket värtaligt sätt yttra sig om saker de inte vet någonting om.

Hade jag varit stolt över denna gåva om jag haft den? Jag vet inte, men jag kanske ska börja med att tala om saker jag vet någonting om. Dessa memoarer är ett blygsamt försök att göra just detta, eller åtminstone att tala om saker jag har varit med om, oavsett om jag vet någonting om dem eller ej.

Dhaka och Mandalay

I

»VILKEN PLATS BETRAKTAR du som ditt hem?« frågade en BBC-reporter i London, medan vi gjorde oss redo för inspelningen. Han tittade i något slags biografi om mig. »Du har just flyttat från ett Cambridge till ett annat – och från Harvard till Trinity; du har bott i England i flera årtionden men är fortfarande indisk medborgare, och har – gissar jag – ett pass fullt av visum. Så var är ditt hem?« Det här var 1998, strax efter att jag hade återvänt till Trinity College som styrelsemedlem (vilket var själva anledningen till intervjun). »Jag känner mig väldigt hemma här just nu«, sa jag, och förklarade att jag hade en långvarig anknytning till Trinity, där jag hade varit student, doktorand, docent och sedan universitetslärare. Men jag tillade att jag också kände mig väldigt hemma i vårt gamla hus nära Harvard Square i det andra Cambridge, och att jag känner mig väldigt hemma i Indien, framför allt i vårt lilla hus i Santiniketan där jag växte upp och gärna återvänder till regelbundet.

»Så då har du egentligen inget hem!« sa mannen från BBC. »Tvärtom«, sa jag, »jag har mer än ett hem där jag känner mig välkommen, men jag delar inte din uppfattning att man bara kan ha ett enda hem.« BBC-reportern såg inte alls övertygad ut.

Jag har lidit liknande nederlag vid andra tillfällen då människor uppmanat mig att ge ett entydigt besked. »Vilken är din favoriträtt?« undrade de. Det finns många tänkbara svar på den frågan, men jag valde oftast att mumla någonting i stil med *tagliolini con vongole* eller *sichuananka*, och naturligtvis *ilish mach* – det som engelsmännen i

Indien, som tog sig vissa friheter med h-ljuden, brukade kalla för »hilsha fish«. Men, förklarade jag, den måste vara tillagad på det riktiga Dhakasättet med malda senapsfrön. Den typen av svar behagade inte frågeställarna, som undrade: »Men vilken är din *verkliga* favoriträtt?»

»Jag älskar allihop«, sa jag, men jag hade inte velat äta någon av dem varenda dag. Mina utfrågare brukade i regel inte acceptera det jag hade gett dem som ett tillfredsställande svar på en bra fråga. Hade jag tur kunde jag få en artig nick i diskussionen om mat – men aldrig när det gällde ett så allvarligt ämne som mitt »hem«. »Du måste väl ändå ha någon plats där du *verkligen känner dig hemma?*«

2

Varför bara en plats? Kanske har jag för lätt att slappna av. På traditionell bengali har frågan »var är ditt hem?» en exakt mening – som är en helt annan än den svenska frågans bokstavliga innebörd. Hemma – *ghar* eller *badi* – är platsen som din släkt kommer från om man går tillbaka några generationer, även om man själv och ens närmaste förfäder har bott någon helt annanstans. Det här språkbruket förekommer i varierande grad över hela den indiska subkontinenten och när ordet används i samtal på engelska översätts den bakomliggande tanken ibland med ett uttryck som den indiska engelskan har gjort till sitt eget. Den kan på svenska översättas till: »Varifrån *härstammar* du?» Mitt »hem« kan alltså finnas på en plats som mina förfäder härstammade från sedan generationer tillbaka, även om jag själv kanske aldrig har satt min fot där.

Min familj bodde i staden Dhaka när jag föddes, trots att jag i själva verket inte föddes där. Detta var på senhösten 1933, ett år då, som jag senare fick veta, Europa led fruktansvärda förluster räknat i hem och människoliv. Sextiotusen personer – författare, artister, forskare, musiker, skådespelare och konstnärer – emigrerade från Tyskland, i de flesta fall till andra europeiska länder och till USA. Ett fåtal – främst judar – kom även till Indien. Dhaka, som i dag är livligt, stort och något förvirrande och den dynamiska huvudstaden i Bangladesh,

var på den tiden en betydligt lugnare och mindre ort, där livet alltid tycktes förflyta på ett stillsamt och behagligt sätt. Vi bodde i den gamla, historiska delen av staden som hette Wari, inte långt från Ramna som hyser universitetet i Dhaka, där min far Ashutosh Sen undervisade i kemi. Alla dessa platser tillhör det »gamla Dhaka« – det moderna Dhaka sträcker sig många mil utanför det.

Mina föräldrar var mycket lyckliga i Dhaka. Det var även jag och min syster Manju – hon var fyra år yngre än jag. Huset vi bodde i hade byggts av min farfar Sharada Prasad Sen, som var domare vid Dhakas domstol. Min farbror Jitendra Prasad Sen, min fars äldre bror, var sällan där eftersom han i sitt arbete som tjänsteman kommenderades till olika platser i Bengalen, men när han kom till familjens gemensamma hem (särskilt med sin dotter Miradi, som var i min egen ålder) i Dhaka i samband med helger och ledigheter blev det startpunkten för mycket roliga dagar i mitt unga liv. Vi hade också andra kusiner som bodde i Dhaka (Chinikaka, Chotokaka, Mejda, Babua med flera); Manju och jag var riktigt bortskämda med den omsorg och uppmärksamhet vi fick av dem.

Min kringflackande farbrors äldste son (han hette Basu men jag kallade honom Dadamani) studerade vid universitetet i Dhaka och bodde hos oss. Han var en oändlig källa till visdom och munterhet för mig. Han försökte hitta filmer för barn som han kunde ta med mig på, och på hans initiativ lärde jag känna vad jag uppfattade som »den riktiga världen«, så som den framställs i fantastiska filmer som *The thief of Baghdad*.

Jag har tidiga minnen av att jag följer med till min fars laboratorium, och av den starka känslan av spänning när jag fick se hur en vätska som blandades med en annan i ett provrör kunde ge upphov till något helt annat och oväntat. Min pappas assistent Karim brukade visa mig dessa fängslande experiment – och jag tyckte alltid att hans demonstrationer var helt underbara.

De här minnena kom tillbaka till mig när jag vid tolv års ålder för första gången läste – på sanskrit, språket jag var så stolt över att ha lärt mig – teorin om livets kemiska grund enligt den indiska materialistiska skolan lokayata, som hade blomstrat i Indien från 500-talet före vår

tideräkning: »det är enkom av dessa materiella beståndsdelar, när de omvandlas till kroppen, som intelligensen skapas, på samma sätt som en berusande kraft utvecklas genom att man blandar vissa specifika ingredienser; och när dessa förstörs utplånas genast intelligensen.« Jag tyckte att den här analogin var mycket sorglig – jag ville ha mer i livet än kemi och gillade inte alls det där med »utplånas genast«. När jag blev äldre funderade jag över en mängd andra teorier om livet, men mina tidigaste minnen av laboratoriet på universitetet i Dhaka och Karims demonstrationer fortsatte att hemsöka mig med sin starka närvaro.

Jag kände att jag hörde hemma i Dhaka, men liksom många urbana bengaler ansåg jag mig också ha ett hem i den by från vilken familjen hade flyttat till staden, i mitt fall två generationer tidigare. Min hemby, som min fars familj härstammar från, är pytteliten och heter Matto och ligger i området Manikganj. Det är inte alls långt till Dhaka, men när jag var barn tog det nästan en hel dag att ta sig dit – resan gjordes huvudsakligen med olika båtar, genom ett system av floder. Nuförtiden kan man köra från Dhaka till Matto på bara några timmar och vägarna är tämligen bra. Vi brukade åka dit en gång om året, och stannade då bara några veckor. Vid dessa tillfällen kände jag mig oftast helt avslappnad och ansåg att jag var hemma igen. Det fanns andra pojkar och flickor att leka med i Matto som under helger och högtider också kom från de avlägsna småstäder där de bodde. Vi hade en fin sporadisk vänskap, och tog farväl av varandra för ett år framåt när det var dags för oss att återvända till våra respektive städer.

3

Namnet på vårt hus i gamla Dhaka, »Jagat Kutir«, betyder »stugan i världen«. Detta var delvis ett uttryck för min farfars skeptiska inställning till nationalism, även om min familj kom att frambringa ett relativt stort antal nationalister som slogs mot Brittiska Indien (mer om detta längre fram). Namnet var också en hyllning till hans älskade bortgångna hustru, min farmor, som hette Jagatlakhi (ibland